

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КОЗАЧЧИНИ ТА ЇЇ РЕФЛЕКСІЯ В НАРОДНІЙ ПРОЗІ

Проаналізовано, що динамічність і цілісність історичного процесу віддзеркалилися, зосібна, і у прозовій традиції козащини. Вона успадкувала не лише змістові та формальні стереотипи дружинного епосу, а й своєрідні світоглядні позиції, оригінальну метафізику, що окреслювала становище людини у світі, філософську мораль стародавнього періоду, пристосовану до конкретної дійсності козацької доби. Органічні зв'язки козацької прози з суспільним життям, етнічними традиціями, матеріальною культурою зумовили потребу їхнього вивчення як вагомого джерела щодо з'ясування процесів розвитку та функціонування системи козацького епосу. Розглянуто, які історичні обставини спричинили появу у прозі стало мотиву суму за старими батьківськими місцями, туги за родиною, рідною землею, теми трагічного розриву родинних зв'язків. Козацтво в Україні зароджувалося разом із колонізацією окраїнних земель, що ввійшли до складу Литовсько-Польської держави. З'ясовано, що у структуру багатьох прозових зразків органічно входять заґрунтовані на народній етимології топонімічні мотиви, які надають творам помітної "історичної" вірогідності. Досліджено, що в період формування козацтва було не військовою організацією, а побутовим явищем, своєрідним ремеслом. У такому значенні козацтво знала ще зі староруських часів, хоча ім'я отримала у другій половині XV ст., а формувалася у суспільну верству протягом XII ст. Як свідчить аналіз, основною передумовою виникнення прозової традиції козащини були історичні чинники, які стрияли формуванню на території нинішньої Черкащини цього грандіозного національного руху, що вже в XVI ст. охоплює переважну частину населення Середнього Подніпров'я. Різні умови історичного буття східного та західного теренів вплинули на формування центрів епічної творчості, що збігаються з етнографічним районуванням України.

Ключові слова: прозова традиція козащини, історичні передумови, народна проза.

Вступ. Щоб науково обґрунтувати жанрову специфіку історичної прози, вважаємо за необхідне розглянути її місце й роль у системі історичного епосу українців загалом. Усний епос у своєму розвитку – не лише засіб відображення національного життя, а й частині історії народу, важливий факт його самопізнання, культури. Понад це дія внутрішніх законів епічної творчості регулюється зовнішніми обставинами народної історії.

Героїчний епос, пронизаний мотивами національно-визвольної боротьби XVI–XVII ст., поза сумнівом, міг бути лише козацьким епосом пасіонарів. Водночас варто мати на увазі й ту обставину, що пасіонарність ламає стереотипи поведінки, свідчить про більш високий рівень походження цієї ознаки, ніж реалізація локальної генетичної програми.

Результати дослідження. Складним був і процес творення героїчного епосу. Дослідники неодноразово заакцентували подібність мотивів, сюжетних ситуацій, поетики козацьких легенд і переказів. Питання про те, який жанр давніший за походженням – історичні легенди чи перекази – не має однозначної відповіді і не може розглядатися без урахування особливостей процесу творчості.

Відступи героїчного епосу Хмельниччини від традицій історичного розцінювалися вченими як занепад народної прози (М. Максимович, Д. Яворницький). Переважання новітніх мотивів героїчного епосу над традиційними можна пояснити тим, що нове покоління прагнуло не бути схожим на попередні (у такий спосіб актуалізувалася й вічна проблема "батьки-діти"). Із погляду фольклорної естетики, чимало усталених формул втратило історичне значення, набувши різко протилежного звучання.

Коли Хмельниччину можна кваліфікувати як фазу піднесення українського етносу, то по смерті гетьмана почалася акматична фаза, що вилилася в боротьбу за булаву. Боротьба за гетьманську булаву, у якій брали участь політичні спекулянти, що використовували неспокій і безпорадність народних мас для навернення їх на свій бік, підірвала сили етносу, спричинилася до втрати суверенності нації. Заколоту, часта зміна гетьманів під час Руїни спорадично відбилися в народній історичній прозі.

Героїчний епос – явище передовсім художнього світовідбиття. Відтак не варто заакцентувати його історичну достовірність, що в багатьох випадках виявляється сумнівною. "Про історико-героїчний фольклор треба говорити як про знакову систему з глибинною семантикою,

котру необхідно "розшифрувати" і дати належну інтерпретацію, – зауважує В. Сокіл. – Ці факти важливіші з іншого боку: вони допомагають усвідомити істотні закономірності, але вже іншої системи, що не існує в реальності, яку ми прагнемо пізнати. Власне, ідеться про історичний процес із погляду народу, що є основою фольклористичного дослідження" [2; 7]. Отже, героїчний епос розглядаємо як сукупність художніх творів, сформовану під помітним впливом поетичної традиції.

Універсал про відновлення козацтва, виданий польським королем Яном Собеським 1684 р., започаткував нове заселення правобережного безлюддя пасіонарями-втікачами не лише з "польських", а й із "московських" земель. Козацькі полки Самуся, Іскри, Палія, що діяли на Правобережжі, мали на меті звільнити українські терени від чужоземного панування. Діяльність Самуся в Богуславі, Іскри в Корсуні знайшла відображення й у козацькому епосі. Тим часом різний склад пасіонарності призвів в Україні до знищення автономії гетьманщини, її прав, вольностей і привілеїв, властиво, – до надлому.

Наддніпрянина історично пов'язана з територіальним центром формування української народності і нації, творення та збереження української мови та культури, становлення української козащини як фактора відображення культурних і національних сил. Тісно пов'язана з історичним життям Київської Русі, її старими традиціями, Наддніпрянина, на відміну від західноукраїнських земель, стала центром опозиції Польсько-Литовській державі, її праву та суспільно-політичному устрою.

Із часів давньоруської держави Середнє Подніпров'я було центром політичного та культурного життя Східної Європи, і цей фактор варто вважати одним із визначальних. Ураховуємо й те, що козацтво як явище українського життя мала історичне підґрунтя, її становлення і розвиток пояснюються насамперед традиційним виявленням національної ментальності нашого народу.

Безладдя, що запанувало в Орді з кінця XIII ст., стало причиною розгулу й сваволі татарських розбійницьких ватаг. Життя українців сповнилося тривог і небезпек, що й змушувало хліборобську людину відходити на спокійніші землі. Передстеповий край у XVI ст. експлуатувався лише наїздом "уходами" – з весни до осені. Зимували тут, зазвичай, найсміливіші бездомні й найменш вибагливі, ті, хто міг призвичаїтися до постійної загрози, відбитися від татарських грабіжників, а то й напасти на них.

Місцеві обставини народного життя, що час від часу перетворювали обжитий край у сумну пустелю (XIII–XVI ст., кінець XVII ст., коли після Хмельниччини наставала важка доба Руїни), на наш погляд, стимулювали "ліричну" прив'язаність українців до батьківщини, яку свого часу спостеріг П. Чубинський [7].

Із огляду на досліджувану нами предметну царину, привертає увагу досить характерне спостереження вчених щодо загостреного почуття власної гідності в характері українця [6]. Під кутом зору, ця риса, зафіксована пізніше у прозі, також має історичне підґрунтя.

Як відомо, у XIII ст. селянських поселень на теренах Середнього Подніпров'я практично не існувало. Родини, що вважалися селянськими, цілорічно мешкали в місті, при замках – як міщани, а на землі господарювали "находами". Єдиним обов'язком, що його мала людинність Східної України, була військова служба. І зумовлювалося це радше життєвими умовами, ніж урядовими приписами. За свідченням архівних матеріалів, "повинни Каневцы такъ мещане яко бояре и подданные их, и церковные, и гости вси противъ людей неприятельных и в погону за ними конно, збройно бывати" [3, с. 48].

Отже, історично підтверджуються й традиційні в українському фольклорі мотиви "гуляння в полі" – на необжитих землях, де можлива зустріч із ворогом. Аналогічні мотиви виформовують фольклорний образ, що по суті залежить від збереженості "історичних" фрагментів. Одні з них пов'язані із заселенням, освоєнням краю, інші – захистом Вітчизни від зовнішньої експансії.

Відчувши у собі військову силу, загоми відчайдухів не пропускали нагоди помститися ворогам за вчинені кривди. Як свідчать історичні дослідження, набував розвитку свого роду пограничний спорт: хто кого – татари наших чи навпаки. Ішлося, окрім того, і про реальний заробіток, тому козак "Где поїде – роздобуде, у боярина, татарина" [6, с. 954]. "Луплення татар" з кінця XV ст. стало звичним явищем, заняттям, яке також оподатковувалося владою. За архівними матеріалами, усе краще козаки-здобичники мусили віддати старості. Окрім того, "луплення татар" було також справою честі волелюбного народу. Цікавою є думка П. Чубинського з цього приводу: "українець взагалі гордий і самолюбивий; він не легко переносить образи; він мстивий, якщо йому нанесена тяжка образа" [6, с. 355]. Привертає увагу й міркування П. Куліша стосовно характеру українця, оприлюднене у зв'язку зі згадкою про повстання Хмельницького як війну, спричиненої зневаженням почуття людської гідності: "Треба знати характер вільного українського поселенця і його поняття про свою гідність, щоб судити, до якої міри нестерпним було для нього в ті часи щоденне приниження від жовнірів і шляхти, які робили себе мало не напівбогами" [4, с. 324].

Донині в науці існує декілька гіпотез походження козащини. Етнічна, наприклад, розглядає козако-руський народ як особну етнічну групу. Етимологічна виводить назву "козаки" від слів "коса", "коза", "козари" тощо, пов'язуючи виникнення козащини зі староруськими часами. У ряді досліджень українська козащина поєднується зі староруським життям. У козащині вбачають українську народну стихію, аналогічну до староруської (озброєна громада староруських часів із татарським іменем). Виникнення козацької організації у вигляді громад із радами переноситься на початок XVI ст. (М. Максимович [5], В. Антонович [1]). Козацька князя, протикнязівська, бродницька й інші теорії "синонімізують" козацький громадський устрій із князівсько-дружинним. Проте генетичного зв'язку тут немає, оскільки козащина у XV–XVI ст. не була громадою чи організованою суспільною верствою.

Назва "козак" у турецькому світі означала вояка нижчої категорії (сторож, вартовий, волоцюга, розбійник, людина неосідла). У такому значенні термін вживався і в Україні. У відповіді на скаргу кримського хана (1492) князь повідомляв, що дав наказ "трусити" козаків-черкасців, які промишляли розбоем. Ревізії Черкаського та Канівського замків повідомляли про наявність у них "козаків неосідлих", здобитчиків. Ставши промислом, козакування торкнулося не лише звичайних трударів, а й міщан, селян, службників, дрібного боярства, старост і державців. Таким чином, козацтво XVI ст. – це радше заняття, промисел, аніж суспільна позиція. Терміном "козак" у той час користувалися здебільшого хан і князі ("злі люди козаки", "безіменні козаки", "черкаські козаки" тощо). У нижчих українських колах XVI ст. термін або не вживався, або використовувався на позначення промислу ("козакування"). Лише на Подніпров'ї, в осередках козащини Черкасах і Каневі, уже 1550 р. козаки стають суспільною організацією, яку уряд залучав до служби в прикордонних корпусах.

Теорії інонаціонального походження козащини генетично пов'язують її із татарами – через аналогію козацького й турецько-татарського устроїв (М. Грушевський, П. Куліш), вказують на постання козаків від чорних клобуків, що жили на цій території в XI–XII ст. (М. Карамзін, В. Гудаков) чи кавказьких черкесців, які, оселившись на берегах Дніпра, прийняли українську мову, віру та стали захищати край від татар і турків.

Найвірогіднішою вважаємо теорію походження козащини, висунуту М. Грушевським. Видатний учений вважав, що "черкаси" слід сприймати як назву певної колонії (осади черкаської). Імовірно, якась група кавказьких черкесів колись оселилась тут, залишивши своє ім'я (в XVI ст., очевидно, ще не знали коли це сталося). Історія про початок Черкас і Канева, записана 1552 р. від князівських міщан, має легендарний характер: князь Ольгерд, здобувши Кафу, Перекоп і Черкесів п'ятигорських (кавказьких), вивів їх звідти з їхньою княгинєю і "посадив" у Каневі й Черкасах. Цей факт виявився малозначущим, а тому з часом призабувся, залишивши етнонім "черкаси" і замок, який ще в перші роки литовської окупації був міцною фортецею. Етнонім "черкаси", відомий у Московщині по Черкасах п'ятигорських, із часом почав асоціюватися там із українською козащиною й українцями загалом. Проблема походження цього етноніма привертала увагу багатьох дослідників (М. Максимович, М. Маркевич, П. Куліш, В. Антонович, М. Грушевський, М. Карамзін, В. Горленко, А. Карсанова, О. Стрижак та ін.), однак до нашого часу проблема залишається відкритою.

За свідченнями історичних джерел, у найдавніші часи черкеси мали стосунки із греками, які тримали колонії на березі Чорного моря. На існування відносин між черкесами, греками та слов'янами вказують і спільні міфологічні вірування, мотиви календарно-обрядового фольклору. Ми переконані, що вже з початку виникнення козащини пов'язувалася з територією Черкащини. Історичні умови сприяли її неухильному зростанню та становленню як військової організації. Употужненню заходами Д. Вишневецького, козацтво неухильно зростало, набувши наприкінці XVI ст. організаційних форм і ставши привілейованою верствою. До того ж, як військова організація воно почало відігравати помітну роль на міжнародній арені. Цьому сприяло, зокрема, створення Запорозької Січі, що значно вплинула на подальшу козащини. Лави січовиків постійно поповнювалися королівськими підданими: на Запорожжя втікали засуджені

на смерть і від панщини, ті, хто втратили родину чи загиблили жebraками під час татарських нападів.

Висновки. В умовах життя на "окраїнних" територіях, у ситуації безперервної загрози ззовні склався дружинний, а згодом лицарсько-козацький тип людини, яка сповідувала ідеали честі, волі, віри, героїки. Характерно, що в народній прозі знайшли відбиття майже всі найпоказовіші причини виникнення козацтва: економічні (нестача орної землі, колонізація народом вільних ґрунтів Придніпров'я і Дикого поля); національні (полонізація українського населення, наступ католицької церкви на православ'я); політичні (прагнення польської прикордонної адміністрації поставити козацтво на службу з охорони південних рубежів від татарських нападів); соціальні (посилення експлуатації українців литовськими й польськими магнатами, шляхтою, оформлення кріпосної залежності селянина від феодала).

Географічним і політичним центром козацького руху з часів його виникнення й до гайдамаччини, що поширилася практично на всю етнографічну територію України, поза сумнівом, були Черкащина та Середнє Подніпров'я.

Прозова традиція козачини впродовж століть складалася як певна цілісна система художнього моделювання дійсності, генетично пов'язана з окремою етнографічною територією. Відтак вивчення прози про козаків неможливе в розриві й ізоляції її складових частин. Тому досліджувані матеріали стали не лише твори, сюжети яких зафіксували сліди історичних подій, що відбувалися в краї, імена відомих діячів тощо, але й ті, які не мають історичних вказівок чи певних локальних подробиць, проте відтворюють обставини життя, типові для окресленого часового періоду.

Nataliia Rudakova, PhD in Philology, Associate Professor
ORCID: 0000-0002-3045-2337
e-mail: r_natalia@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORIGINS OF THE COSSACK ERA AND INFLUENCE ON FOLK PROSE

The article considers the particular influence of dynamic and integrity of the historical process in the Cossack's prose tradition. It inherited not only the semantic and formal stereotypes of the squad epic, but also peculiar outlook and original metaphysics that outlined the position of human beings in the world, and the philosophical morality of the ancient period, adapted to the specific reality of the Cossack era. The natural connections of Cossack's prose with public life, ethnic traditions, and material culture determined the necessity to study as an important source for ascertainment the processes of existence and development of the Cossack epic system. It was also analyzed what historical circumstances brought the appearance in prose of homesickness, longing for family, native land, as well as tragic rupture of family ties into the prose of a permanent motive. The Cossacks in Ukraine appeared together with the colonization of the marginal lands, which were a part of the Lithuanian-Polish state. It has been found that the structure of many prose samples naturally includes toponymic motives based on folk etymology, which give the works a notable "historical" authenticity. It was found that in the period of formation, the Cossacks were not a military organization, it was a kind of household phenomenon or craft. In this sense, the Cossacks have been known since ancient times, but the term appeared in the late 15th century and they were transformed into a social stratum during the 12th century. According to our analysis, the main premise for the prose tradition of the Cossacks background were historical factors that have created the great national movement within the current Cherkasy region that involved the bulk of the population of the Middle Dnieper in the 16th century. Different conditions of the historical being of the eastern and western regions influenced the centers of epic creativity, coinciding with the ethno-dstriction of Ukraine.

Keywords: the Cossacks prose tradition, historical background, folk prose.

Список використаної літератури

1. Антонович В. Лекции по истории малого козачества. – Киев, 1882.
2. Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2003.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. Козацькі часи до року 1625. – Т.VII. – Київ, 1995.
4. Записки о Южной Руси: Издал П.Кулиш. – Киев, 1994.
5. Максимович М. Собрание сочинений. – Т.1. – Киев, 1876.
6. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским. – Т.5. – Санкт-Петербург, 1874.
7. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским. – Т.7. – Санкт-Петербург, 1874.

References

1. Antonovich, V. (1882). *Lekcii po istorii malogo kozachestva* [Lectures on the history of the Minor Cossacks]. Kiev. (In Ukr.).
2. Sokil, V. (2003). *Ukrainski istoriko-geroichni perekazy: strukturno-semantichnyj ta poetychnyj aspekty* [Ukrainian Historical and Heroic Legends: Structural-Semantic and Poetic Aspects]. Lviv: In-t narodoznavstva NAN Ukraïny. (In Ukr.).
3. Grushevskij, M. (1995). *Istorija Ukrainy-Rusy. Kozacki chasy do roku 1625* [History of Ukraine-Rus. Cossack times before 1625]. T.VII. Kyiv. (In Ukr.).
4. *Zapiski o Juzhnoj Rusi*: Izdal P.Kulich [Notes on Southern Rus: Published by P. Kulish]. (1994). Kiev. (In Ukr.).
5. Maksimovich, M. (1876). *Sobranie sochinenij* [Collected Works]. Kiev. (In Ukr.).
6. *Trudy jetnograficheskogo-statisticheskogo jekspedicii v Zapadno-Russkij kraj. Juzgo-Zapadnyj otdel. Materialy i issledovanija, sobrannye d. chl. P.P.Chubinskim*. (1874). [Proceedings of an Ethnographic and Statistical Expedition to the West Russian Territory. Southwest Division. Materials and Research Collected by Dr. P.P. Chubinsky]. T.5. Sankt-Peterburg. (In Russ.).
7. *Trudy jetnograficheskogo-statisticheskogo jekspedicii v Zapadno-Russkij kraj. Juzgo-Zapadnyj otdel. Materialy i issledovanija, sobrannye d. chl. P.P.Chubinskim*. (1874). [Proceedings of an Ethnographic and Statistical Expedition to the West Russian Territory. Southwest Division. Materials and Research Collected by Dr. P.P. Chubinsky]. T.7. Sankt-Peterburg. (In Russ.).

Надійшла до редколегії 23.02.21